

ται φανερόν πόσον εἶναι οὗτος γνώστης τῶν πολλῶν προβλημάτων τῆς Χριστιανικῆς τέχνης, ἡ δὲ εἰδίκευσις αὐτοῦ εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ἐνατολῆς συντελεῖ ἀναμφισβητήτως εἰς τὸ νὰ προσφέρῃ ἀξιολόγους συμπληρώσεις.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

- 1) **I. D. Stefanescu.** *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX siècle.* Paris 1928 (*Orient et Byzance II*). Μετὰ λευκώματος ἐξ 96 φωτοτυπικῶν πινάκων.
- 2) **Τοῦ αὐτοῦ.** *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches. Etude iconographique.* Paris 1929 (*Orient et Byzance VI*) Μετὰ λευκώματος ἐξ 60 πινάκων, ὧν δύο ἔγχρωμοι.
- 3) **Τοῦ αὐτοῦ.** *Contribution à l'étude des peintures murales Valaques (Transylvanie, district de Vâlcea, Târgoviste et region de Bucarest).* Paris 1928 (*Orient et Byzance III*). Μετὰ 10 πινάκων.

Τὰ μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς Ρουμανίας ἔχουσιν ἐσχάτως προσελκύσει τὴν προσοχὴν τῶν περὶ τὴν Βυζαντινὴν τέχνην ἀσχολουμένων, σειρὰ δὲ ὅλη σχετικῶν δημοσιευμάτων εἶδεν ἀπὸ τινων ἐτῶν τὸ φῶς μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν πρωτίστην θέσιν κατέχει τὸ βιβλίον τῶν *Jorga* καὶ *Bals* *L'art Roumain* (Paris 1923). Ἐν ᾧ ὅμως ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἰδίως μετὰ τὰς ἐργασίας τοῦ *Bals*, εἶναι ἤδη ἀρκετὰ γνωστὴ, ἀπεναντίας ἡ ζωγραφικὴ ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε ἐμελετήθη. Τὸ κενὸν τοῦτο προτίθενται νὰ πληρώσουν τὰ βιβλία τοῦ κ. *Stefanescu*. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ὁ συγγραφεὺς δίδει γενικὴν εἰκόνα τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Βουκοβίνας καὶ τῆς Μολδαβίας, εἰς δὲ τὸ δεύτερον συμπληρῶνει τὴν περιγραφὴν τῶν μνημείων καὶ προβαίνει εἰς τὴν εἰκονογραφικὴν ἀνάλυσιν τῶν διασφζομένων πολυαριθμῶν τοιχογραφιῶν.

Τὰ παλαιότερα τῶν μνημείων τούτων τῆς Μολδαβίας ἀνέρονται μόλις εἰς τὸν 15^{ον} αἰῶνα, καὶ δὴ εἰς τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἡμισίον. Λόγοι πολιτικοὶ καὶ περιπέτεια ἱστορικαὶ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν εἰς παλαιότερους χρόνους ἀνθῆσιν τῆς τέχνης εἰς τὰς χώρας ταύτας. Ὁ 16^{ος} κυρίως αἰὼν ἀποτελεῖ τὴν ἀκμὴν τῆς τέχνης εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην καὶ εἰς αὐτὸν ἀνήκουν αἱ πλεῖστα τῶν διασφθεισῶν τοιχογραφιῶν, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἐπεσκειάσθησαν κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας αἰῶνας. Ὁ,τι κυρίως χαρακτηρίζει τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι ἡ διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησις καὶ τῶν ἔξωτερικῶν αὐτῶν ἐπιφανειῶν. Ἡ ἔξωτερικὴ αὕτη διακόσμησις, τῆς ὁποίας εἶναι ἄγνωστος ἡ καταγωγὴ, ἀναφαίνεται μόνον κατὰ τὸν 16^{ον} αἰῶνα καὶ δὲν ἐπιζῆ αὐτοῦ. Κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα περιορίζεται εἰς μεμονωμένας τινὰς μορφὰς ἀγίων, ἐν ᾧ αἱ μεγάλα

ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν ναῶν κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων καὶ τυφλῶν τόξων.

Δὲν θὰ παρακολουθήσωμεν τὸν συγγραφέα εἰς τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν μνημείων, ἥτις καταλαμβάνει μέγα μέρος τοῦ πρώτου τόμου καὶ συμπληροῦται εἰς τὸν δεύτερον, οὔτε εἰς τὰς διεξοδικὰς τεχνικὰς καὶ εἰκονογραφικὰς ἀναλύσεις τῶν τοιχογραφιῶν. Θὰ ἐκθέσωμεν ὁμῶς διὰ βραχέων τὰ πορίσματα εἰς ἃ τὸν ἤγαγον αἱ ἀναλύσεις αὐταί.

Τὴν ἀκμὴν τῆς τέχνης εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ ἀπὸ τὸ περιβάλλον καὶ τὰς ἱστορικὰς συνθήκας, αἵτινες ἐδημιούργησαν ἀνεξάρτητον κέντρον εἰς τὸ ὅποῖον ἡ τέχνη εὔρε πρόσφορον ἔδαφος, ἵνα ἀναπτυχθῇ καὶ ἐξελιχθῇ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 14^{ου} μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. Ἡ ζωγραφικὴ τῆς περιόδου ταύτης ἀναπτύσσεται ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς ἄλλας τέχνας καὶ δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς ἐποχάς.

Ἡ πρώτη ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ 1480 μέχρι τοῦ 1540 καὶ εἶναι ἡ σπουδαιότερα. Δυστυχῶς αἱ παλαιότεραι τοιχογραφίαι τῆς πρώτης ταύτης ἐποχῆς ἔχουσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξαφανισθῆ, ἰδέαν ὁμῶς αὐτῶν μᾶς δίδουν, κατὰ τὸν συγγραφέα, τὰ ἔργα τῆς μικροτεχνίας.

Ἡ δευτέρα ἐποχὴ περιλαμβάνει τὴν πεντηκονταετίαν μεταξὺ τοῦ 1540 καὶ 1590 καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συνέχισις τῆς προηγουμένης, ἀλλὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴν νέων ἀντιλήψεων εἰς τὴν τέχνην.

Τέλος τὴν τρίτην ἐποχὴν χαρακτηρίζουσιν αἱ διαρκῶς αὐξάνουσαι ξένοι ἐπιδράσεις· αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὡς ἐποχὴ παρακμῆς.

Ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν πολυαρίθμων τοιχογραφιῶν ἤγαγε τὸν συγγραφέα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αὐταὶ εἶναι ἔργα πλειόνων τοπικῶν ἐργαστηρίων χαρακτηριζομένων ἀπὸ ἰδίας μεθόδους καὶ ἰδίας τεχνοτροπίαν.

Ὅτι κυρίως ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα εἶναι ἡ καταγωγὴ τῆς τέχνης ταύτης. Παλαιότεροι ἐρευνῆται ἐθεώρησαν αὐτὴν ὡς προελθοῦσαν ἀπὸ τὴν τέχνην τῆς Βλαχίας. Λόγοι καθαρῶς τεχνικοὶ καὶ εἰκονογραφικοὶ ἀποκλείουν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ὁ συγγραφεὺς ἀποκλείει τὴν ἐξάρτησιν τῆς Μολδαβικῆς τέχνης ἀπὸ τὴν τέχνην τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρωσσίας.

Τὴν τέχνην αὐτὴν τῆς Μολδαβίας ὁ συγγραφεὺς συνδέει κατ' εὐθειαν πρὸς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ δὴ πρὸς τὴν ἀναπτυχθεῖσαν ἐκεῖ κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα. Ἱστορικὰ δεδομένα εὐνοοῦν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, ὅπως καὶ λόγοι γεωγραφικοὶ, δεδομένου ὅτι ἡ Μολδαβία κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα εἶχε δύο λιμένας εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσαν. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι πράγματι λίαν ἀξιόλογον καὶ θὰ ἠδύνατό τις νὰ τὸ ἀποδεχθῇ ἀνεπιφυλάκτως, ἂν δὲν ὑπῆρχον μερικὰ γεγονότα ἔχοντα ἀνάγκην περισσοτέρας ἐξετάσεως. Τὰ παλαιότερα Μολδαβικὰ μνημεῖα τὰ διασφύζοντα τμήματα τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν διακοσμῆσεως ἀνέρχονται μόλις εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ ἢ μᾶλλον τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} αἰῶνος. Τὸ ὑπάρχον οὕτω χάσμα ἑκατὸν ὄλων ἐτῶν

μεταξὺ τῆς Κωνσταντινουπολιτικῆς τέχνης τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ τῶν πρώτων Μολδαβικῶν τοιχογραφιῶν ὁ συγγραφεὺς πειράται νὰ πληρώσῃ διὰ τῶν ἔργων τῆς μικροτεχνίας τῶν σφωζομένων ἀκόμη ἐν Ρουμανία, τὰ ὁποῖα, κατ' αὐτὸν πάντοτε, ἀντιγράφουν τὰς τοιχογραφίας τῶν ἐκκλησιῶν.

Ἐξαιρέσει ὁμως Ἐπιταφίων τινῶν καὶ εὐαρίθμων χειρογράφων, πάντα τὰ ἄλλα ἀναφερόμενα ἀντικείμενα ἀνήκουν εἰς τὸν 15^{ον} καὶ ἐφεξῆς αἰῶνα.

Τὰ ὀλίγα ὁμως ταῦτα κινήτὰ ἀντικείμενα, δυνάμενα νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον ἐνὸς μοναστηρίου καθ' οἷανδήποτε ἐποχὴν, δὲν εἶναι ἱκανά, ὡς νομίζομεν, νὰ πληρώσουν τὸ ὑπάρχον χάσμα.

Ἄλλὰ καὶ τὸ συμπέρασμα, εἰς ὃ καταλήγει ὁ συγγραφεὺς, ὅτι ἡ Μολδαβικὴ τέχνη εἶναι ξένη πρὸς τὴν Βουλγαρικὴν, Σερβικὴν, Ρωσικὴν καὶ μάλιστα τὴν Ἀγιορειτικὴν, εἶναι ἀρκούντως παράδοξον. Θὰ ἦτο δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν τὴν Μολδαβίαν ἐντελῶς ἀποκεκλεισμένην ἀπὸ τὰς ἐπιδράσεις γειτόνων λαῶν ὀρθοδόξων ὡς αὐτὴ, οἵτινες μάλιστα, ὅπως ἡ Σερβία, εἶχον καλλιτεχνικὴν παράδοσιν πολὺ παλαιότεραν καὶ περισσότερον ἀκμαίαν. Τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο εἶναι ἀκόμη περισσότερον ἀπροσδόκητον, ὅταν ἔχη τις πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ τῶν Ρουμανικῶν ἐκκλησιῶν, καὶ δὴ τῆς Μολδαβίας, ἡ ἐπίδρασις τῆς Σερβίας ἀπεδείχθη ἤδη κατὰ τρόπον μὴ ἐπιδεχόμενον ἀμφιβολίαν χάρις εἰς τὰς τελευταίας ἐργασίας τῶν *Bals* καὶ *Henry* (*Premier Recueil Uspenskij 2^e Partie Paris 1930 σ. 277 κ. ἔξ. 295 κ. ἔξ.*) Ἐπειτα ἂν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὰς στενωτάτας σχέσεις τῆς Μολδαβίας πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου αἱ πλεῖστοι τῶν Μονῶν καὶ τὰ Καθολικὰ αὐτῶν ἀνεκτίσθησαν δαπάναις Βοεβοδῶν ἢ ἐπρωικίσθησαν ὑπ' αὐτῶν διὰ πλουσίων δωρεῶν, καὶ ἂν ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ διαρκῆ ταξίδια τῶν ἀγιορειτῶν μοναχῶν εἰς Μολδαβίαν, εἴτε πρὸς συλλογὴν βοθημάτων, εἴτε καὶ δι' ἄλλας ὑποθέσεις τῶν Μονῶν, θὰ ἦτο δύσκολον ν' ἀποκλείσῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀνθούσης τότε τέχνης τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πρὸς τὸ ὁποῖον οἱ Βοεβόδοι καὶ ὁ Μολδαβικὸς λαὸς τοσοῦτον ἔτρεφον σεβασμόν.

Ἄλλὰ πλὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὑπάρχει καὶ ἡ κυρίως Ἑλλάς, πρὸς ἣν θὰ ἔπρεπε νὰ στρέψῃ τὰς συγκριτικὰς αὐτοῦ ἐρεύνας ὁ συγγραφεὺς.

Ἄφορμὴν διὰ μίαν τοιαύτην μελέτην θὰ ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἀπὸ τὰς διασωθείσας δύο ἐπιγραφάς, αἵτινες ἀναφέρουσιν ὀνόματα ζωγράφων ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Εἰς τὴν Μονὴν δηλ. τῆς Ράσκας ἀναφέρεται περὶ τὸ 1592 ὁ ζωγράφος Σταματέλλος Κωστόνας ἐκ Ζακύνθου, εἰς δὲ τὴν Μονὴν Προβοτὰ ὁ ζωγράφος Γεώργιος ἐκ Τρικάλων κατὰ τὸ ἔτος 1529, ὅστις καὶ ἐξωγράφησε, φαίνεται, τὸ Καθολικὸν αὐτῆς, τοῦ ὁποίου αἱ τοιχογραφίαι, ὅσαι δὲν εἶναι ἐπισκευασμένοι, διασφάζουν Ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι πᾶσαι σχεδὸν αἱ πολυπληθεῖς τοιχογραφίαι τοῦ 15^{ου} καὶ 16^{ου} αἰῶνος αἱ κοσμοῦσαι τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτοι καὶ δὲν ἦτο οὕτως εὔκολον εἰς τὸν συγγραφέα νὰ προβῇ εἰς συγκρι-

τικὰς μελέτας. Πάντως, νομίζομεν, ὅτι μία τοιαύτη συγκριτικὴ ἐργασία θὰ ἡδύνατο κατὰ πολὺ νὰ προαγάγῃ τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῆς Μολδαβικῆς ζωγραφικῆς.

Τὸ τρίτον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀναγραφομένων βιβλίων τοῦ κ. Stefanescu εἶναι τμήμα μόνον προσεχῶς ἐκδοθησομένης ἐκτενεστέρας αὐτοῦ ἐργασίας περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Βλαχίας. Ἐν αὐτῷ περιγράφονται Βλαχικὰ τινα μνημεῖα καὶ παρέχονται δείγματα τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν. Περὶ τῆς δευτέρας ὁμως ταύτης ἐργασίας τοῦ συγγραφέως θ' ἀσχοληθῶμεν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἐτοιμαζομένου τόμου.

Τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβεν ὁ κ. Stefanescu, τῆς περιγραφῆς καὶ τῆς ἀπεικονίσεως πάντων τῶν τοιχογραφημένων μνημείων τῶν εὐρισκομένων ἐπὶ Ρουμανικοῦ ἐδάφους, εἶναι πράγματι γιγάντιον καὶ ἐπισύρει τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν ἀσχολουμένων μετὰ τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην. Εἶναι δὲ καὶ κατὰ τοῦτο ἀξιοθαύμαστον, καθ' ὅσον ὀφείλεται καθ' ὀλοκληρίαν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πρωτοβουλίαν καὶ τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις.

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

Δημητρίου Μπαλάνου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Πατρολογία (οἱ ἐκκλησιαστικὴ πατέρες καὶ συγγραφεῖς τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων). Ἐν Ἀθήναις 1930.

Ἄν καὶ δὲν στερούμεθα τοιούτων ἔργων, ἡ ἔκδοσις τῆς Πατρολογίας ταύτης ἐπλήρωσεν ἀναμφιβόλως κενόν, διότι ἡ τοῦ Κ. Κοντογόνου, ἐκδοθεῖσα ἐν Ἀθήναις τῷ 1851/3 εἰς δύο τόμους καὶ ἡ τοῦ Ἀποστόλου Χριστοδούλου, ἐκδοθεῖσα ἐν Κων/πόλει τῷ 1894 εἰς ἓνα τόμον, πραγματεύονται τοὺς ἐκκλ. συγγραφεῖς μόνον τῶν τεσσάρων πρώτων ἑκατονταετηρίδων, ἡ τοῦ Ἀναστ. Διομ. Κυριακοῦ, ἐκδοθεῖσα ἐν Ἀθήναις τῷ 1893, εἶναι λίαν σύντομος, ἡ δὲ τοῦ Γ. Δέρβου, ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ αὐτῇ πόλει τῷ 1903/10 εἰς τρεῖς τόμους, πραγματεύεται τοὺς ἐκκλ. συγγραφεῖς μόνον τῶν τριῶν πρώτων ἑκατονταετηρίδων καὶ εἶναι λίαν ἐκτενής. Ἐκτὸς τούτου, τοσαύτη εἶναι ἡ διεθνῆς θεολογικὴ κίνησις τῶν νεωτέρων χρόνων καὶ μάλιστα ἐν ταῖς ἱστορικαῖς ἐπιστήμαις, ὥστε, παρὰ τὴν σχετικὴν ἀναχαίτισιν, τὴν ὁποίαν ἐπέφερον ὁ παγκόσμιος πόλεμος, ταχέως παλαιοῦνται τὰ προηγούμενα ἔργα.

Ἡ Πατρολογία τοῦ κ. Μπαλάνου ἀποτελεῖται ἐκ 38 τυπογραφικῶν φύλων συνήθους ὀγδοῦ σχήματος (σελίδες ἐν ὄλῳ 610) καὶ προορίζεται μὲν κυρίως διὰ τοὺς φοιτητάς, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ δι' εὐρύτεραν χρῆσιν. Ἐφόσον ἦτο δυνατόν, ὡς βίαςιν ἔχει αὐτὰ τὰ ἔργα τῶν ἐκκλ. συγγραφέων, θεωρεῖ δ' ἀπαραίτητον ὁ συγγραφεὺς τὴν ἴδρυσιν σωματείου, ἔχοντος τὴν ὕλικὴν καὶ ἠθικὴν ὑποστήριξιν τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς συστηματικὴν ἔκδοσιν τῶν ἀριστουργημάτων τῆς πατερικῆς φιλολογίας μετὰ προλεγομένων καὶ ἐρμηνευτικῶν